

DR. TÓTH LÁSZLÓ

NÉHÁNY ADALÉK ÉLELMISZERGAZDASÁGUNK ELŐTÖRTÉNETÉHEZ

A gazdasági folyamatok, jelenségek változásai *végső fokon* mindig visszavezethetők a technika, a termelőerők változására, fejlődésére, ami sok esetben azzal a veszéllyel jár, hogy ennek az összefüggésnek az alapján a gazdasági jelenségeknek, változásaiknak vulgáris magyarázatát adjuk. A helyes célravezető megoldás az, ha a technikai fejlődést alapul véve a mindenkori tágabb társadalmi és gazdasági környezetbe ágyazva végezzük el az elemzést, arra fordítva a fő figyelmet, hogy a *technika az adott tágabb viszonyok között hogyan fejlődött*, és erre épülve hogyan alakult a kérdéses gazdasági folyamat, jelenség.

Ez a szemléletünőd látszik megfelelőnek élelmiszer-gazdaságunk vizsgálatakor is. Ha a mai élelmiszer-gazdaságot egyszerűen és közvetlenül a modern, fejlett technikából származtatnánk, nem tudnánk számos olyan fontos kérdésre válaszolni, amelyekkel a megfelelő megválaszolása pedig további fejlődésünkre nézve nem közömbös. Esetleg egy történelmietlen és a társadalmi-gazdasági környezetet figyelmen kívül hagyó hamis analógiákra juthatnánk, amelyek semmivel sem okoznának kisebb problémákat, mint a fejlődés kérdéseiről való ismeretek hiánya.

1. Az élelmiszer-termelés tartalma és technikai fejlődésének szakaszai

A mai élelmiszer-gazdaság hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Lényegének megértéséhez nem lehet haszontalan röviden végigfutni gondolatban azt a folyamatot, amelynek hatására alakult ki jelenlegi arculata. Az *élelmiszer-termelés fejlődésének néhány általános és specifikus vonását* attól kezdve vizsgáljuk fel, hogy az őstermelés bomlásnak indult, és a nyerstermékek feldolgozása fokozatosan önállósult, iparszerűvé kezdett válni.

Modern gazdaságban a termelőszféra világosan és egyértelműen három fő blokkra bontható, a vertikális blokkok alapján. Magyarországra vonatkozóan legjobban Benet Iván mutatja be a termelés ezen három blokkját, vagyis a

- kitermelő-, alapanyaggyártó-, feldolgozóiparit,•
- építőanyag-, építőiparit és
- mezőgazdasági-, élelmiszeriparit.¹

Értelemszerűen mindhárom blokk tartalmazza a termékeihez kapcsolódó forgalmi-kereskedelmi tevékenységeket is.

A termelőszféra egyes blokkjainak kialakulása a feudalizmus bomlásával, az ipari forradalom kibontakozásával kapcsolatos. Ezt a folyamatot Marx ábrázolta Anglia esetében nagyon plasztikusan. Azóta is számos gazdaságtörténeti, technikátörténeti leírás foglalkozik vele mind a világgazdaságra, mind Magyarországra vonatkozóan.²

Természetesen ezek a blokkok — mint ahogyan maga a nemzetgazdaság — technikailag és társadalmi-gazdasági értelemben is jelentős változásokon mentek keresztül napjainkig. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy kialakulástól kezdve rendelkeznek olyan általános jellemzőkkel, amelyek segítségével mindig világosan elhatárolhatók egymástól.

A mezőgazdasági-élelmiszeripari blokk vagy egyszerűen *élelmiszer-termelés általános jellemzői* a következők:

- a) a blokk termelőtevékenységének kiindulása szorosan kapcsolódik a földhöz, mint alapvető termelőeszközhöz (a föld nem egyszerűen a termelés tárgyi feltétele);
- b) a munka tárgyát az élő anyag, ill. ennek tovább feldolgozott származéka képezi, ami döntő hatással van a termelésre annak minden egyes fázisában;
- c) a blokk által kibocsátott végtermék személyes, döntően elsődleges biológiai szükségletek kielégítésére szolgál.

A fejlődés különböző fokain specifikus jellemzők egészítik ki a fentieket. Erdei Ferenc az élelmiszer-termelés három fő történelmi szakaszát különbözteti meg: „Képletesen szólva, az emberiség élelmezésének nagy drámájában eddig három felvonást rendezett a történelem. Az elsőben az egész társadalom túlnyomó nagy részének a munkáját igényelte a szükséges élelmiszerek megtermelése, s ez a termelőmunka még összetartozott mindenféle más termelőtevékenységgel. A másodikban még mindig az emberiség többségét kötötte le a munka, de már többé-kevésbé elkülönült a mezőgazdaság a többi foglalkozásoktól, ám sajátosan a társadalmi munka második vonalába szorult vissza, s a társadalmi fejlődés hátráltatójának a szerepébe került. És a harmadikban már csak a társadalom kisebb (s mindegyre kisebb) részének a munkáját igényelte, viszont technikai felszerelése a többi iparágak szintjére emelkedett, s ezzel együtt egyenrangúsága is kezd visszaállni.”⁴

Az élelmiszer-termelés egyes fejlődési szakaszainak megkülönböztetése — mint az idézetből kiderül — alapvetően a *mezőgazdaság nemzetgazdaságon*

1. Benet Iván: Az élelmiszer-termelés eszközigényessége. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp. 1971.
2. A vonatkozó irodalom minden szempontból kielégítő bibliográfiája található meg Berend T. Iván—Ránky György: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században c. könyvében. KJK. 1969. 376—384. old.
3. Azért indokoltabb általában élelmiszer-termelésről és nem élelmiszer-gazdaságról beszélni, mert ez utóbbi kifejezetten a mai modern élelmiszer-termelésre használatos. A különbségtétellel a fogalom megalkotói feltételezhetően a mai élelmiszer-termelésnek a korábitól való minőségi különbözőségét kívánták hangsúlyozni.
4. Erdei Ferenc: A mezőgazdaság helye a nap alatt. Akadémiai Kiadó 1967. 73. old.

belüli helyzete, szerepe változásának függvénye. Hogy ez mennyire így van, az a magyar agrárfejlődés végigtekintése alapján is igazolható. Emellett ugyanakkor az élelmiszeriparban és a kereskedelemben sem elhanyagolható különbségeket találunk az egyes szakaszokban.

Erdei Ferenc szóhasználatával élve az első szakasz „a hagyományos őstermelés kora”, a második „az okszerű mezőgazdasági időszaka”, a harmadik pedig „a modern élelmiszeripar korszaka”.⁵ Az első szakasz az ipari forradalomig tartott, a második a II. világháborúig, a harmadik pedig most van kibontakozóban a fejlettebb országokban.⁶

Márton János könyvében⁷ lényegében elfogadja Erdei Ferenc szakaszolását, egyben az egyes szakaszokra vonatkozóan új megkülönböztető jegyként a *termelőerők koncentrációjának sajátos vonásait, ill. az ezekhez kapcsolódó gazdaságszervezési elvek változásait emeli ki. Ezek a megkülönböztető jegyek az élelmiszer-termelés egészét illetően ugyan elfogadhatók, de bizonyos konkrét körülmények között, ill. az élelmiszer-termelésen belüli vertikális blokkok vonatkozásában nem feltétlenül érvényesülnek. Ezt látszik igazolni a magyar élelmiszer-termelés példája, ahogy a későbbiekben tapasztalni fogjuk.*

2. A „hagyományos őstermelés” felbomlásának kezdetei Magyarországon

Magyarország élelmiszer-termelésének első szakasza, „a hagyományos őstermelés kora” — ugyanúgy, mint Európában általában — a feudalizmus felbomlásáig, az ipari forradalomig tartott. A magyar fejlődés sajátossága abban nyilvánul meg, hogy a feudális maradványokkal terhes „porosz utas” fejlődés számos tekintetben felemás eredményekre vezetett emellett a tőkés útra térés később is következett be, mint Nyugat-Európában. E két lényeges jellemző konkrét megnyilvánulásai érdekes és a későbbiekre vonatkozóan nem elhanyagolható következményekkel jártak.

Gazdaságtörténetileg bizonyított, hogy a magyar mezőgazdaságban a termelékenység évszázadokig stagnáló, a gabonára vonatkoztatva 3—4-szeres terményt adó színvonala a XVIII. század elejétől kezdett emelkedni, és ettől kezdődően 5—6-szoros termény állandósult.

Az átlagon belül — és talán számunkra ez az érdekesebb — a XVIII. század elejéig a majorsági termelékenység színvonala 2—3-szoros, míg a paraszti mintegy 5-szörös terménnyel volt jellemezhető. A XVIII. század első felét követően viszont a helyzet megfordult, a majorsági termelékenység színvonala haladta túl a parasztbirtokét. E kettős változás okai abban keresendők, hogy a Rákóczi-szabadságharcot követően az allodiumok megszilárdultak, sőt terjeszkedtek a paraszti birtokok rovására. Következésképpen lehetővé vált a robotmunka jobb kihasználása, ill. romlott a paraszti földeken a termelékenység színvonala, mert a munkaerőt éppen akkor vonták be robotmunkába, amikor

5. Erdei Ferenc: I. m. 101., 109., és 119. old.

6. Az élelmiszer-termelés fejlődésének szakaszolására vonatkozóan egyéb álláspontok is vannak. Pl. Erdei Ferenc is ismerteti a német G. Blom szakaszolását, aki a fejlődést a termelési tényezők (ráfördítések) szerepének változásaiból vezeti le, és négy szakaszt határol el egymástól. Lásd bővebben: Erdei Ferenc: I. m. 77—78. old.

7. Márton János: Az élelmiszer-gazdaság új szerkezete. Kossuth, 1970. 44—69. old.

a saját parcellán is a legnagyobb szükség lett volna rá. A Szent Liga létrejöttével (1684) egy évszázadra kialakuló és konzerválódó európai status quo teremtetete meg az átalakulás hajlóerejét azzal, hogy erőteljes gabona- és marhahús-konjunktúrát váltott ki.

Ebben az időben kezdett a területi differenciálódás is élesebb kontúrokat ölteni. Amíg az alföldi mezővárosokra és főleg a Tiszántúlra továbbra is a hagyományos, szilaj állattenyésztés volt jellemző, a nyugati országrészekben a gabonatermesztés vett nagyobb lendületet. Itt kezdődött meg a század második felében a konjunktúra hatására a termelés korszerűsítése, ami a háromnyomásos gazdálkodás általánossá válásában, az állatállomány feljavításában és az ipari növények elterjedésében öltött testet.⁸

A mezőgazdaság azonban e változások ellenére is megőrizte őstermelő jellegét, amit az mutat, hogy a felhasználandó termelőeszközök készítése, valamint a termékek feldolgozása a mezőgazdaságon belül történt továbbra is. Ez alól egyetlen kivétel volt csak, a gabonaórlás, amely lényegében a rómaiaktól kezdődően többé-kevésbé önállósult a szűkebben vett őstermeléssel szemben, pontosabban a családi gazdaságban végzett munkával szemben. A gabonaórlásnak ez a megkülönböztetett helyzete minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a malmok kapacitásának kihasználása és a beruházási költségek megtérülése csak viszonylag nagy tömegű termék feldolgozása esetén volt megfelelő már ebben az időben is.⁹ Nem érdektelen felhívni a figyelmet arra, hogy a malmok megkülönböztetett helyzetét, szerepét maga Marx is megemlíti, amikor A tőke I. kötetében így ír: „Minden gépi berendezés elemi formáját — a vízimalmot — a római császárság hagyományozta ránk”. Majd lábjegyzetben a következőket olvashatjuk: „A gépek egész fejlődését nyomon lehet követni a gabonamalom történetén. A gyárat angolul még mindig *millnek* (malomnak) nevezik. A XIX. század első évtizedeiből való német technológiai munkákban még a *Mühle* (malom) kifejezést találjuk nemcsak valamennyi természeti erővel hajtott gépi berendezésre, hanem minden olyan manufaktúrára is, amely gépszerű készülékeket alkalmaz”.¹⁰

A gabonakonjunktúra (és később a gyapjúkonjunktúra) tartósan bizonyult, a fejlődő, városiasodó, polgáriusodó nyugat-európai országok egyre bővülő piacot, szinte korlátlan értékesítési lehetőségeket teremtettek a magyar mezőgazdaság számára. A XVIII. század második felétől Nyugat-Európában a

8. A késői feudalizmus mezőgazdaságára vonatkozóan összefoglaló adatokat és részletes elemzést találhatunk Zimányi Vera, Makkai László, Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István tanulmányaiban a „Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában” összefoglaló cím alatt. Agrártörténeti Szemle 1968/1—2. sz. 39—93. old.

9. Bogdán József: Gabonamalmaink a XVI—XVII. században c. tanulmányában leírja, hogy a malmok őrléstechnikájában a XIX. századig csak egyetlen változás, a szításmalom megjelenése volt lapasztalható. Ennek eszméjét 1502-ben egy Boller nevű molnár „fedezte fel”. A szításmalom a XVII. században nálunk is megjelent. Ugyanebben a tanulmányban olvashatjuk, hogy Magyarországon az 1560—1660-as években a fellelhető források szerint 834 helyen 1234 malom működött, vagyis egy lakott helyre 1,48 malom jutott. A malmok teljesítménye átlagosan 1 LE-re tehető. Erdemes azt is megjegyeznünk, hogy a jobb kihasználás érdekében a malmokat nemcsak gabonaórlásra használták, hanem többek között kása- és kendertörésre, tallózásra, olajütésre és fafűrészelésre is, ami szintén alátámasztani látszik a malmok jelentőségét. Agrártörténeti Szemle 1967/3—4. sz. 308—327. old.

10. Marx: A tőke I. Szikra, 1955. 326—327. old.

mezőgazdasági termelés gyökeres változásokon ment keresztül. Megkezdődött az „okszerű” mezőgazdaság korszaka, amely a XIX. század közepéig gyökeres változásokat hozott az agrotechnikában, ezzel együtt a mezőgazdaság nemzetgazdaságon belüli helyzetében.

A kedvező konjunktúrát a robotmunkán alapuló és tipikusan extenzív jellegű magyar mezőgazdaság egyre kevésbé tudta kihasználni. A sajátos közép- és kelet-európai fejlődés ugyanakkor késleltette nálunk az „okszerű” mezőgazdaság kialakulását.¹¹

3. Az „okszerű” mezőgazdaság korszaka

Az „okszerű” mezőgazdaság késői kialakulása döntően abból fakadt, hogy a jobbágyfelszabadítás, ezzel együtt a feudális kötöttségek felszámolása Mária Terézia és II. József korábbi kezdeményezései után csak 1848-ban történt meg. Így a mezőgazdaság tőkés fejlődése, valamint a gyökeres technikai korszerűsítés csak az 1850-es évektől indulhatott meg.

A jobbágyfelszabadítással nem járt mélyreható földreform, aminek következményeként a mezőgazdasági földterület 53%-a továbbra is a nagybirtokosok kezén maradt. A századvégi birtokstruktúra jól mutatja a létrejött helyzetet.

1. sz. táblázat

MAGYARORSZÁG BIRTOKSTRUKTÚRÁJA 1895-ben¹²

Birtoknagyság kh-ban	Gazdaságok	Földterület
az összes százalékában		
0—5	53,6	5,8
5—100	45,4	46,5
100—1000	0,8	15,4
1000—	0,2	32,3

A feudális kötöttségektől többé-kevésbé megszabadult mezőgazdaságban a technika fejlődésére számtalan tényező hatott, ennek következtében sajátosan is alakult. A sajátosságok közül három érdemel külön említést. Az első, hogy Nyugat-Európában ebben az időben már rendelkezésre állt a technika sok vívmánya, amelyek ott fokozatosan, három szakaszban jelentek meg. A magyar agrárszektor ezeket 70—100 évvel később egyszerre tudta átvenni.¹³ A viszonylag gyors technikai fejlődés második fontos sajátossága, hogy döntően külföldi (főleg osztrák) tőke segítségével, a jelzalogrendszer révén valósult meg. Végül, de nem utolsó sorban, a technika fejlesztését tulajdonképpen csak a nagybir-

11. Lásd erről: Berend T. Iván—Ránky György: I. m. 43—74. old.

12. Forrás: Berend T. Iván—Ránky György: I. m. 49. old.

13. Jellemző erre a helyzetre, hogy Nyugat-Európában a gőzcseplőgépet az 1850—60-as években fejlesztették ki és terjesztették el, de már 1852-ben Magyarországon is megjelent, Fehér József törökbecsei birtokán. V. ö.: Berend T. Iván—Szuhaý Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. KJK 1973. 76. old., Erdei Ferenc: I. m.: 113. old., valamint Magyarország története képekben (szerk.: Kosáry Domokos, Gondolat, 1973.).

tokok voltak képesek megvalósítani, mert tőkéhez gyakorlatilag csak ezek juthattak.

A *mezőgazdaság gazdasági fejlődésének útja is élesen kétfelé vált* mindezek hatására. *Egyfelől* a kis-, ill. törpebirtokok továbbra is nagyon alacsony technikai színvonalon, többé-kevésbé naturálgazdálkodást űző, családi munkaszervezetben, viszonylag széles termékkálával dolgozó kisüzemek maradtak, *másfelől* viszont a nagybirtokok a tőkés bérmunkát alkalmazó, viszonylag fejlett technikát felhasználó, szűk termékkálával dolgozó árutermelő gazdaságokká alakultak.

Ez a kétarcúság a kialakuló élelmiszeripart, ezzel együtt az egész élelmiszer-termelést is „féloldalassá” tette. A „féloldalasság” azt jeletni, hogy az élelmiszeriparnak szinte kizárólag azok az ágai fejlődtek ki és váltak technikailag és koncentrációjukat illetően az egész gyáripar vezető ágaivá, amelyek alapvetően a nagybirtokok mezőgazdasági termelésére alapozódtak.

A nagybirtokok mezőgazdasága és az ezeken nyugvó élelmiszer-feldolgozás azért fejlődhetett erőteljesen, mert nem a hazai (vagy legalábbis döntően nem a hazai) szükségletek, hanem a külpiazi — előbb általában a nyugat-európai, később az 1870-es évektől a vámunió belüli — igények által formálódott. (A külföldi, főleg osztrák tőke is ehhez állt rendelkezésre.) Amíg pl. Ausztriában az 1800-as évek második felében az élelmiszeripar szinte teljes skálájában megtalálható volt, Magyarországon alapvetően két, jóindulattal is legfeljebb négy ágazatra korlátozódott: a malomiparra, a cukoriparra, valamint a szesziparra és a söriparra. Ezen ágazatokban viszont — főként a malom- és cukoriparban — a késői indulás miatti konkurrenciaharc következtében — a technikai színvonal nagyon fejlett volt, a koncentráció foka pedig meghaladta a nyugat-európai átlagot. Más élelmiszeripari ágazatok viszont nem különültek el a mezőgazdaságtól, ill. nem tudtak verseny-, ezáltal életképesekké válni.¹⁴ Összességül tehát elmondható, hogy az élelmiszer-termelés két, egymástól gyökeresen eltérő területe alakult ki, és hosszú időre állandósult ez a szerkezet. Az önálló élelmiszeripar azokban az ágazatokban vált le az őstermelésről, amelyekben a nagy tömegben való mezőgazdasági termelés az adott technikai színvonalon is, jobbra extenzíven megoldható volt. A feltételeket ehhez a *nagybirtokok létében megjelenő nagyüzem és a tartós exportpiac* teremtette meg.

Az élelmiszer-termelés szerkezetét illetően még egy el nem hanyagolható körülményt kell kiemelnünk, és ez a területi megoszlás. A nagybirtok elsősorban a Dunántúlon dominált, ebből következően a technikai fejlődés is itt volt a leggyorsabb, ill. a fejlettségi szint tekintetében magasan az Alföld és főleg Erdély fölött állt. Ennek, valamint az osztrák piac közelségének következtében az élelmiszeripar is főleg ide koncentrálódott. (Kivétel természetesen akadt, elég csupán a mezőhegyesi cukorgyárra gondolnunk, amely a legelső állami birtokra települt.) Budapest már ekkor sajátos helyzetet élvezett, mert víziútja révén egyszerű és olcsó szállítási kapcsolatok voltak kiépíthetők az országon

14. A kontrasztot jól érzékelhetjük a malomipar és a konzervgyártás példáján. A magyar malomipar a XIX. század végére a világ legfejlettebb malomiparává vált, az 1874-ben, Mechwart András által feltalált kéregöntésű hengerszékek alkalmazásával. Ugyanakkor az 1844-ben, az a Weiss Manfréd által alapított konzervgyár, amely a hadseregnek szállított konzerveket idényjelleggel, nem tudta bádögüzemét kihasználni, ezért eleinte tölténytárákat, töltényhüvelyeket, majd 1893-tól töltényeket kezdett gyártani a rentabilitás érdekében. (1893-ban a gyár Csepelre költözött és egyértelműen haditermelésre tért át.)

belül, de külfölddel is. (Később a sugaras vasúthálózat fokozta ezt a centrális helyzetet.) Budapest malomipara a századfordulóig azért vált hatalmassá, mert az ún. órlési forgalom lehetőségével élve nagy tömegű külföldi, elsősorban román búzát őröltek a malmok lisztexport-kötelezettség mellett. Jellemző ugyanakkor, hogy Gyula környékén, ahol a bolgár zöldségkertészet rendkívül fejlett volt, nem települt konzervgyár, hanem a termelők a nyertermékeket szállították az ország minden részébe, elsősorban Budapestre és a bányavidékekre.

Sajátos módon *nem vált jelentős iparággá a húsipar*. Ennek magyarázata abban kereshető, hogy a jelentős exportpiaci igények ellenére a húsfeldolgozás — a technológiai problémák (tartósítás) megoldatlansága miatt — elsősorban a felhasználás helyéhez kötődött. A húsexport döntő része élőállatból, a sertés esetében részben elsődlegesen feldolgozott termékekből (füstölt hús, szalonna, zsír) tevődött össze. A belföldi igényeket a házivágások (sertés) révén elégtették ki, csaknem teljes mértékben.

Az első világháborút követően az élelmiszer-termelés a korábbiakhoz képest számottevően visszaesett, ill. stagnált. A mezőgazdasági termésátlagok általában nem érték el a századforduló körülieket, az állatállomány erősen lecsökkent. Ennek számos egyéb oka mellett a legjelentősebbek a Monarchia piacainak elvesztése, ill. az egész Európában uralkodóvá vált autark gazdaságpolitika, az elhúzódó agrárválság, a birtokstruktúra és a vetésszerkezet háború előttihez képesti átrendeződése.

Az élelmiszer-termelésnek nemcsak a színvonala esett vissza, hanem ezzel együtt szerkezete is alaposan átalakult. Legnagyobb mértékben éppen korábban prosperáló exportágazatok termelése esett vissza. Ez azt is eredményezte, hogy az élelmiszer-termelés technikai fejlődése is megállt, jellemzővé vált a technikai színvonal stagnálása. Az agrotechnikában pl. a növénynevelési kísérleteken túlmenően jóformán semmi érdemleges, említésre méltó változás nem következett be.

A megtorpanás, ill. visszaesést követően az 1930-as évek közepétől találkozzunk csak újra az élelmiszer-termelés bizonyos fellendülésével. Ennek kiváltó oka megint csak az, hogy az ágazat exportlehetőségeihez jutott. Sajnos, „szépséghibája” ennek a fellendülésnek, hogy a német háborús készülődés, a faszizmus jegyében fogant, a náci Németország és Olaszország háborús élelmiszerigénye által determináltan. Mivel a meglévő, hagyományosnak tekinthető élelmiszeripari ágak kapacitásai bőven elegendők voltak a konjunktúrához is, jelentősebb fejlődés csak egyes új ágazatokban volt megfigyelhető. „A fejlődés élvonalába elsősorban a konzervipar két új ága, a gyümölcs- és paradicsomkonzerv-gyártás került, amelyet világpiaci viszonylatban is nagy teljesítményű, modern ágazattá építettek ki... Az élelmezési ipar új ágai főként exportra dolgoztak, ... A kormány 1939 őszén hozott rendelkezése a húskonzervgyártást is fellendítette.”⁴⁵ Természetesen a mezőgazdasági termelés szerkezetének átalakítása is megtörtént, az értékesítés monopolizálása, az állami ártámogatás rendszere, később, a háború ideje alatt a zárolások, elszámoltatás és beszállítatás adminisztratív eszközei révén.

A világháború pusztításai az élelmiszer-termelést sem kímélték. A mezőgazdaságot illetően különösen az állatállomány pusztulása volt katasztrófális méretű, de az egyébként is gyér és korszerűtlen eszközállományban bekövetke-

zett veszteségek sem voltak kicsik. Az élelmiszeripar eszközálloniánya ugyan-csak erősen tönkrement, megrongálódott. A mezőgazdasági termelés még 1950-ben is csak 90% volt az 1934—1938-as évek átlagához viszonyítva, igaz ugyan, hogy ezen belül az állattenyésztése már 105%.¹⁵

A felszabadulást követő földreform évszázados paraszti vágyak beteljesedését jelentette. Méltán illetik az agrárforradalom névvel.¹⁷ A történelemben először valósult meg hazánkban egy igazságos földosztás, amely a birtokstruktúrát alapvetően átalakította. A földreform társadalmi értékéből ugyanakkor nem von le semmit, ha megállapítjuk, hogy az élelmiszer-termelés egésze szempontjából olyan következménnyel járt, hogy a szegényparaszti kategória, vagyis a *kisüzemi termelés aránya nőtt*, ami a modern élelmiszer-termeléssel éppen ellentétes tendencia hordozója. Nagyüzemekként továbbra is csak néhány korábbi állami birtok és egyéb mintanagybirtok funkcionált, állami gazdasági formák között. A korai — tehát az 1945—47-es években létrejött termelészövetkezetek a szó igazi értelmében nem tekinthetők nagyüzemeknek, mert a nagyüzemi feltételekből csak a földterület volt meg, hiányzott mind a minimális tőke, mind a szakképzett munkaerő. Találónak neveztek egy-két helyen maguk az alapítók ezeket a szövetkezeteket „szükség-termelészövetkezeteknek”.¹⁸ Érdeemes megnéznünk, hogyan alakult a birtokstruktúra a földreform után.

2. sz. táblázat

A BIRTOKSTRUKTÚRA VÁLTOZÁSA A FÖLDREFORM
KÖVETKEZTÉBEN¹⁹
(20 kh-nál kisebb birtokra nézve)

Gazdaságok nagysága kh	Gazdaságok száma		1949-es az 1935-ös	Gazdaságok területe ha		1949-es az 1935-ös
	1935	1949	%-ában	1935	1949	%-ában
1—5	484 430	561 209	115,8	704 380	1 005 278	142,6
5—10	198 645	385 656	194,1	824 286	1 707 488	207,2
10—20	160 339	203026	126,6	1 303 209	1 610 411	123,6

Vagyis a II. világháború előttihez képest a 20 kh-nál kisebb birtokok száma 306 087-tel, területük 1 491 302 ha-ra nőtt a földreform következtében.

A későbbiek során sem javult jelentősen a helyzet e tekintetben. Hiába hozták létre — sokszor a lenini elvek megsértésével is — a különböző termelészövetkezeti csoportokat, ill. termelészövetkezeteket, ezek nem teljesítették a nagyüzemi kritériumokat. A párhuzamosan szervezett gépállomások rendszere ennek a kritikus helyzetnek legfeljebb az élet tompította.

Az agrárpolitika hatása — az 50-es évek végéig — a mezőgazdaság, ezen keresztül az élelmiszeripar fejlődésére kettős volt. *Egyrészt* a földosztás közvetlenül növelte a termelési kedvet, ami hozzájárult a mezőgazdaság regenerálódásához, ezzel együtt az ország élelmiszer-ellátásának javításához. *Másrészt*

16. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH 1971.

17. Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1972.

18. Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei. Akadémiai Kiadó. 1971.

19. Forrás: Csizmadia Ernő: Bevezetés az élelmiszer-gazdaságtanba. KJK 1973. 30. old.

azonban — főként 1949-től — a különféle államkapitalista formák alkalmazása következtében (kötelező vetésterület előírása egyes növényfélésegekből, kötelező beszolgáltatás stb.) olyan jövedelemátcsoportosítás valósult meg a mezőgazdaságból az iparba, amely a mezőgazdaság fejlődését igen erőteljesen fékezte. Az 50-es években az egész élelmiszer-termelés csak nagyon visszafogottan fejlődhetett. A kisüzemek — azzal együtt, hogy a technika fejlesztésére képesek voltak — az önellátás arányát növelték még a háború előttihez képest is, vagyis szűkítették a belső agrárpiacot. Az agrárpolitika következetlenségei, hibái 1956 előtt csak még jobban elmélyítették a fenti problémákat. A változások fokozatosan, 1956 után kezdtek jelentkezni.

4. A modern élelmiszer-gazdaság kialakulásának kezdetei

A lassú agrárfejlődéssel szemben dinamikus iparfejlődés és fokozott urbanizálódás játszódott le, amelyekhez a személyi feltételeket elsősorban a mezőgazdaságból történt elvándorlás adta meg. Ez a két körülmény, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való újbóli, egyben orientációjában átrendeződött bekapcsolódás lehetősége és szükségessége a termelés és a piac oldaláról egyaránt sürgetővé tették az élelmiszer-termelés radikális átalakítását.

Ez az átalakítás szükségszerűen az élelmiszer-termelés alapjával, a mezőgazdasággal indult meg. Az MSZMP vezetésével — felismerve az átalakítás szükségességét, valamint a számos tekintetben kedvező körülményeket — 1959-ben megkezdődött a szocialista átszervezés, amely 1961-re lényegében maradéktalanul be is fejeződött. Az átszervezéssel egyidőben az állam jelentős segítséget nyújtott az új termelőszövetkezeteknek mind technikában, mind kvalifikált munkaerőben, ami lehetőséget adott arra, hogy a közös gazdaságok rátérhessenek a valóságos nagyüzemi gazdálkodás kialakításának útjára.

A termelőszövetkezetek létrehozása tehát — a kisüzemi gazdálkodás súlyának átmeneti növekedése után — folytatását jelentette annak a specializálódási és koncentrációs folyamatnak, amely a technikai fejlődés és a piac hatására már egy jó évszázaddal korábban megindult. Ugyanakkor nemcsak folytatást jelentett, hanem egy minőségileg új szakasz kezdetét is. A létrejött mezőgazdasági nagyüzemek közös, szocialista gazdaságok, szemben a korábbi félfeudális-tőkés gazdaságokkal. Az állam tudatos gazdaságpolitikája lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezetek többsége viszonylag gyorsan stabilizálódjék, képes legyen a korszerű technika és munkaszervezés befogadására. A technika gyors fejlődése két következménnyel járt. Egyfelől lehetővé tette, hogy a mezőgazdaságból további munkaerő szabaduljon fel, amelynek eredményeként felerősödött az urbanizálódási folyamat, ezáltal jelentősen kiszélesedett a belső agrárpiacon. Másfelől, ezzel párhuzamosan a technológia alapján erőteljesen differenciálódni kezdett a növénytermesztés. A nagyüzem egyre inkább nemcsak a hagyományos szántóföldi kultúrákkal foglalkozott, hanem a korábban kifejezetten kertszerű, kisüzemi termelésből a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelés jelentős mértékben átkerült a szántóföldre, ill. a nagyüzemi telepítési és művelési keretek közé. A zöldség- és gyümölcsfélésegekkel szembeni fokozódó bel- és külföldi piaci igények lehetővé tették, hogy ezekben az ágazatokban a korábbihoz képest összehasonlíthatatlan nagyságrendben szakadjon le a feldolgozó tevékenység és váljon el a mezőgazdaságtól. Hasonló helyzet alakult ki az állattenyésztésen belül a baromfiágazatban. Már a szo-

cialista nagyüzemi termelés kezdetén erőteljesen fejlődésnek indult a baromfi-tenyésztés, ami a viszonylag alacsony beruházási költségekkel, valamint a gyors megtérüléssel magyarázható (természetesen a kedvező piaci helyzet mellett). A feldolgozás itt is különvált a mezőgazdaságtól és feltűnően gyors, ugrásszerű fejlődést mutatott a 60-as években. Ha 1960-at vesszük bázisul, 1970-ig a feldolgozóipar ezen ágazata fejlődött a leggyorsabban, ami persze azzal is összefügg, hogy a többi dinamikus ágazat 1960-ban már magasabb bázisról indult. Jól érzékelhetjük ezt a folyamatot, amely komoly struktúraátalakulást eredményezett az élelmiszeriparban, ha összehasonlítjuk egymással a legdinamikusabban és leghalványabban fejlődő ágazat az elmúlt húsz évben.

3. sz. táblázat

AZ ÉLELMISZERIPAR LEGGYORSABBAN ÉS LEGLASSABBAN FEJLŐDŐ ÁGAI²⁰

Iparág	Fejlődés			Részesezési arány		
	1960.	1970.		1950.	1960.	1970.
	1950 = 100%		1960 = 100%			
Tartósítóipar	467	1784	382	4,2	10,2	19,7
Baromfiipar	158	771	488	4,2	2,2	7,6
Édesipar	369	776	210	2,1	4,5	4,3
Cukoripar	212	166	78	14,6	13,5	5,4
Malomipar	101	174	172	28,1	13,5	12,0
Növényolajipar	125	157	126	4,2	2,2	2,2

A 60-as évek végén, a 70-es évek elején indult meg erőteljesebben a hústermelés másik két ágának, a sertés- és szarvasmarha-ágazatnak a nagyüzemi keretekben való fejlesztése, ami azzal jár, hogy az elkövetkező évtizedben a húsipar fejlődése lesz ugrásszerű. Eddig — a meglévő piaci igények ellenére — a magas beruházási költségek és a viszonylag lassú megtérülés korlátozottan tették lehetővé a tömeges nagyüzemi állattartást, a kisüzem viszont egyre nehezebben — és csökkenő mértékben — képes húst, elsősorban marhahúst adni.

A munkamegosztás fokozódása, az élelmiszer-termelő tevékenység gyors és nagyfokú differenciálódása a gyors technikai fejlődés hatására szinte egy időben egy másik, ezzel ellentétes folyamattal, az integrálódással járt együtt. Az integrálódás azt jelenti, hogy az egy-egy élelmiszer-termelő vertikumhoz tartozó tevékenységeket hordozó elkülönült gazdasági egységek közötti kapcsolatok egyre inkább megszilárdulnak, az egyszerű, hagyományos áru- és pénzkapcsolatokon túlmenően tartósakká, szervezettekké válnak. E folyamat előrehaladását nevezi a szakirodalom a *modern élelmiszer-gazdaság* kialakulásának. Sárkány Pál szerint „Az élelmiszer-gazdaság megjelölése a közgazdasági tartalom szempontjából a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termékek feldolgozása teljes vertikumának a vállalati technológiai kapcsolati rendszerét fejezi ki. Integrálódási folyamatot jelez tehát, szemben azzal, ami

20. Forrás: Csizmadia Ernő: I. m. 42. old.

eddig a mezőgazdasági tevékenység szüküléseként, mint differenciálódási folyamat érvényesült . . .”²¹ s fejlődés új szakasza innen kezdődik.

A tanulmányban azt kíséreltük meg bizonyítani, hogy a ma kialakulóban levő *modern élelmiszer-gazdaság* — ha új szakasz is élelmiszer-termelésünk fejlődésében — *szervesen épül* arra a *több évszázados fejlődési útra*, amelyet az agrárszektor az őstermelés felbomlásától bejárt. Úgy érezzük, néhány olyan *következtetést* vonhatunk le ennek alapján, amelyek talán a jövő fejlődési tendenciákat illetően sem elhanyagolhatók, és figyelembe vehetők a fejlesztési elképzelések kialakításakor.

- Az olyan *élelmiszer-termelő vertikumok tartós életképességének és fejlődésének*, amelyekben az alapanyag-termelés és a feldolgozás elkülönül egymástól, három alapvető feltétele van: a) mezőgazdasági nagyüzemek léte; b) megfelelő mezőgazdasági tőkeerő, ill. termelőeszközvásárló képesség; c) tartós kereslet, ami magas agrárnépesség mellett kifejezetten exportpiacot, alacsony agrárnépesség esetén kül- és bel-földi piacot egyaránt jelenthet.
- Mivel a fenti feltételek nem globálisan az egész élelmiszer-termelésre egységesen, hanem *ágazonként differenciáltan* jelentkeznek, minden esetben szükséges az egyes vertikumok külön vizsgálata bármely fejlesztési elképzelés, döntés előtt, ami az élelmiszer-termelést érinti. Az egyes vertikumokon belül a feltételek megléte vagy hiánya esetén a mezőgazdasági és az élelmiszeripari tevékenységek fejlődése *kumulatívan* erősíti vagy gyengíti egymást.
- Az egész élelmiszer-termelés fejlődésének fő hordozója a mezőgazdaság. Az egyes fejlődési szakaszokat, fordulópontokat illetően a *fő különbség-hordozó momentumok a mezőgazdaságban* találhatóak meg.
- Az élelmiszer-termelés egészét illetően *egymással párhuzamosan végbemehet a fejlődés során differenciálódás és integrálódás*, sőt, ez a kettősség egy vertikumon belül is előfordulhat.

21. Sárkány Pál: A biológiai ipar kialakulásáról. *Gazdálkodás* 1973/9. sz. 53. old. — Az élelmiszer-gazdaság és az integráció általános közgazdasági kérdéseinek ma már számottevő nemzetközi és hazai irodalma van. A tanulmánynak nem célja ezek ismertetése vagy elemzése.

Д-р. Ласло Тот:

К ВОПРОСУ О ПРЕДЫСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НАШЕГО ПИЩЕВОГО ХОЗЯЙСТВА

(Резюме)

В статье рассматриваются некоторые основные черты истории производства продуктов питания в Венгрии от времени разложения сельскохозяйственного производства до начала создания современного пищевого хозяйства.

Кроме общих факторов автор исследует в первую очередь специфические воздействия, благодаря которым происходило развитие пищевого производства. На основе этого автором делается попытка прийти к некоторым выводам о дальнейшем развитии пищевого хозяйства.

Автор не ставит к историко-экономической полноте, а поставил перед собой задачу обобщать опыт анализа источников экономической истории.

Dr. László Tóth:

ZUR VORGESCHICHTE DER HERAUSBILDUNG UNSERER LEBENSMITTELWIRTSCHAFT

(Resümee)

Die Studie erörtert einige wichtigere Charakterzüge der Geschichte der Lebensmittelproduktion in Ungarn von der Auflösung der Urproduktion bis zum Beginn der Herausbildung der modernen Lebensmittelwirtschaft.

Der Verfasser wünscht auf die Frage Antwort zu geben, welche spezifische Wirkungen neben den allgemeinen Faktoren zur Entwicklung der Lebensmittelproduktion beigetragen haben. Auf Grund dessen verucht er einige Folgerungen hinsichtlich der Weiterentwicklung der Lebensmittelwirtschaft zu ziehen. Er strebt keine wirtschaftsgeschichtliche Vollkommenheit an, vielmehr setzt er sich die ökonomischen Verallgemeinerungen auf Grund der Analysen zum Ziel.